

Friedrich Arends' reis door Drenthe in 1819

W. Arentzen

In 1782 werd in Emden Johann Friedrich Heinrich Arends geboren als enige zoon in een welvarende familie. Het was een intelligente jongen, die op z'n elfde Hoogduits, Nederlands en Latijn beheerste. Helaas raakte hij op die leeftijd met de mazelen besmet, waardoor hij nagenoeg totaal doof werd en nauwelijks nog verstaanbaar kon spreken. Over het algemeen moest hij zich met op een leetje geschreven mededelingen verstaanbaar maken. Gewoon onderwijs was daardoor voor hem ontoegankelijk geworden. Via zelfstudie leerde hij vervolgens Engels en Frans.

Van 1801 tot 1808 werkte hij als kantoormedewerker bij diverse handelshuizen in Emden, maar dat was niet wat hij wilde. In 1808 kocht zijn vader een landgoed voor hem in Tütelburg. Hij bouwde hier voor veel geld een bietsuikerraffinaderij. Aangezien Duitsland op dit moment door het door Napoleon ingestelde Continentale stelsel van de wereldmarkt afgesneden was, leek dit een uitstekende investering. Helaas was de bietenoogst keer op keer slecht en wilde ook het raffinageproces niet geheel lukken. In 1814 moest de geruïneerde Friedrich dit landgoed met alle toebehoren weer verkopen.

Van 1815 tot 1820 werkte hij opnieuw als kantoorbediende in Emden. Van hieruit maakte hij in 1819 een tochtje door Drenthe, waaruit duidelijk wordt dat hij sterk geïnteresseerd was in het verleden van dit gebied. In dezelfde periode, 1818-1820, schreef hij zijn boek *Ostfriesland und Jever in geographischer, statistischer und besonders landwirtschaftlicher Hinsicht*. Arends' hart lag duidelijk bij de landbouw. In 1820 kocht hij in het veen bij Rahe in de buurt van Aurich een boerderij. Hij woonde hier toen hij in 1821 zijn reis door Drenthe voor publicatie in het *Kunst- und Wissenschaftsblatt der Wissenschaft, der Kunst und der Erheiterung des Lebens geweiht. In Verbindung mit dem Rheinisch-Westfälischen Anzeiger* schreef. Veel geluk bracht ook dit bedrijf hem niet, want al in 1823 moest hij ook deze boerderij door gebrek aan succes verkopen. Het is mogelijk dat zijn bedrijven keer op keer mislukten omdat hij te veel tijd aan zijn intellectuele liefhebberijen besteedde. Nog maar net verhuisd naar een kleinere boerderij in Haxtum bracht hij in 1824 zijn *Erdbeschreibung des Fürstenthums Ostfriesland und des Harlingerlandes* uit.

Ook dit keer bleef het succes in de landbouw uit. In 1825 kreeg hij een kantoorbaan bij de Königlichen Landdrostei in Aurich. Hoewel zijn inkomen niet al te groot was, had hij nu rustig de tijd om te schrijven. Hij publiceerde in deze periode een aantal boeken waarvan zijn *Physische Geschichte der Nordseeküste und deren Veränderungen durch Sturmfluthen seit der Cymbrischen Fluth bis jetzt* uit 1833 het belangrijkste is. Dit werd tussen 1835 en 1837 in het Nederlands vertaald als *Natuurkundige geschiedenis van de kusten der Noordzee, en van de veranderingen, welke zij, sedert den Cymbrischen Vloed tot op heden door watervloeden ondergaan hebben*.

Fig. 1. Kop van het Kunst- und Wissenschaftsblatt waar F. Arends in publiceerde, 1 maart 1822 (foto W. Arentzen).

Ten gevolge van het vele schrijven bij kaarslicht raakte Arends, naar eigen zeggen, min of meer blind, zodat hij zijn functie bij de Landdrost moest opgeven.¹ Op zoek naar een nieuwe toekomst emigreerde hij in 1833, net als vele van zijn landgenoten in deze periode, naar Amerika. Ook hier schijnt hij uiteindelijk geen geluk gehad te hebben. In 1861 stierf hij, na een leven met veel tegenslagen, in Polk County in de staat Missouri.²

Zoals gezegd reisde Arends in 1819 door Drenthe. Hierbij bezocht hij onder andere de in 1818 voor het eerst opgegraven Valtherbrug. Op grond van wat hij zag, publiceerde hij in 1820 zijn 'Ueber die neu entdeckten Moorbrücken bei Valte' in het *Kunst- und Wissenschaftsblatt*.³ In 1821 en 1822 kwam hij vervolgens in dezelfde krant met de al eerder genoemde uitgebreide behandeling van zijn Drentse reis. Omdat deze beschrijving een mooi beeld geeft van een stuk van Groningen en Drenthe zoals dat toen was, geeft ik het hier in een moderne vertaling.⁴

De reisbeschrijving

40

De reisbeschrijving van Arends heeft een atypisch karakter. Het gaat hier om een schrijver uit het Noord-Duitse veengebied die gaat kijken in het Drents en Groninger veengebied. Het door hem bezochte gebied is erg vergelijkbaar met zijn woonplaats. Door zijn verslag in een bijblad van de *Rheinisch-Westfälischen Anzeiger* te publiceren, kon hij er ook zeker van zijn dat een gedeelte van zijn lezers in het veen woonde of het op z'n minst uit eigen ervaring kende. In dit reisverslag krijgt de lezer geen exotische wereld te zien, maar kijkt hij naar de burenen. De nadruk in zijn beschrijving ligt niet op persoonlijke ervaringen, maar op praktische waarnemingen.

Hierin wijkt de reisbeschrijving van Arends duidelijk af van de vier jaar later, in 1823, geschreven reisbeschrijving van Jacob van Lennep (1802-1868). Van Lennep beschreef de voettocht, die hij met Dirk van Hogendorp (1797-1845) door Nederland ondernam, geheel voor zijn eigen genoegen. Het eindproduct is in dit geval een egodocument, dat niet voor buitenstaanders bedoeld was.⁵ Daarbij komt dat Drenthe, zoals veel Nederlandse streken, voor de twee Leidse studenten, een vreemd, bijna exotisch gebied was. Een gebied ook zonder al te veel aantrekkingskracht, zoals blijkt uit hun beschrijving.

In 1876, 57 jaar later, verschijnt *La Hollande Pittoresque. Les Frontières Menacées* van Henry Havard (1838-1921), waarin ook een reisbeschrijving van Drenthe is opgenomen. Havard was een Frans journalist, die net als Arends voor een lezerspubliek schrijft. Hij schrijft echter voor een Frans publiek dat Drenthe niet kent en vermoedelijk ook nooit zal bezoeken. Bij hem gaat het in eerste instantie niet om de praktische ervaring van de reis, maar om de emotionele waarneming

van het landschap. Nog hetzelfde jaar verschijnt de Nederlandse vertaling: *De bedreigde grenzen. Een togt door de provinciën Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Limburg*.⁶

Vanaf het midden van de negentiende eeuw komt het genre van de reisgids steeds meer in zwang. Het reisverhaal verliest daardoor aan aantrekkingskracht. Reisbeschrijvers beginnen zich toe te leggen op uitvoerige beschrijvingen van potentiële bestemmingen. De reisbeschrijving van Arends kan heel goed als een voorloper van een dergelijk reisverslag beschouwd worden.

Een reis naar Drenthe in juli 1819

Delfzijl, Siddeburen, Slochteren

Het klokje luidde. We haastten ons naar de haven. Een frisse wind bolde de zeilen en snel doorsneed ons scheepje de donkere golven. Een sterke noordoostenwind, zoals gewoon in ons klimaat, had plotseling het zwoele weer van de vorige dag verdreven en deed een duidelijke aanslag op de dun geklede reiziger. Men moest bijna de hele tijd in de kajuit blijven. Spoedig bevonden we ons op de Dollard, die onstuimige watervlakte. We zeilden over dorpen, huizen en velden die vijfhonderd jaar geleden door de golven verzwolgen zijn en landden, drie uur na het vertrek uit Emden, in de haven van Delfzijl. Een klein proper stadje en een niet onbelangrijke vesting die door Alva aangelegd is. Die wilde Delfzijl met het tien minuten verder gelegen dorp Farmsum samenvoegen om zo een grote stad te maken, die Marsdiep zou moeten heten.⁷ Het heeft een grote haven, vroeger een van de betere van Nederland, zo diep dat de grootste marineschepen hier konden aanleggen. In 1672 bood het onverwacht toevlucht aan veertien rijk beladen Oost-Indiëvaarders. Nu is hij echter dichtgeslibd en alleen voor middelgrote zeeschepen toegankelijk. Het aanzienlijke Fivel of Damsterdiep mondt hier via twee, vroeger drie, grote sluizen in de Eems uit en vormt zo de haven.⁸

Farmsum heeft een grote kerk met een wonderlijke toren, waarvan het bovenste deel uit meerdere, ik geloof vier, stukken bestaat, waarvan er steeds een, van uit welk standpunt men ook kijkt, scheef lijkt. Mooi is het niet, maar het ziet er wel bijzonder uit. Holland is net als Engeland het land van de eigenaardigheden. Op de keper beschouwd, is de gedachte van een andere architect, die de gevel van de kerk in Sloten, een klein stadje in Friesland, met een groot doodshoofd heeft versierd, misschien wel beter. In Farmsum ziet men nog de resten van een aanzienlijke burch.⁹ Naar het zuiden wandelend komt men gedurende een kwartier langs prachtige kleigronden met mals gras, mooi raapzaad, winterkoren en bonen, maar plotseling komt men uit op lage, zeer slecht uitzijnde gronden, die zich twee uur en meer gaans, tot aan de rand van de hoge zandgrond uitstrekken.¹⁰ In het begin vindt men er kleine er armoedig uitzijnde boerderijen. Dit verandert echter snel. In plaats van slechts gras en biezen ziet men frisse groene velden, raapzaad en koren, net als op de beste grond. Dit is te danken aan het grasbranden (roppen), de uitvinding van de eenvoudige landman, Kornelis Molter uit Siddeburen, wiens ontdekking opzien baarde in de Nederlandse landbouw.¹¹ Vaak heeft een onbeduidend lijkende toevalligheid grote gevolgen. Hier was het een brandende pijp (zie de *Anzeiger* van 1819, p. 864), die een arme, onbekende landman beroemd maakte en de grondslag legde en nog legt voor de welvaart van vele duizenden mensen (in de *Anzeiger* van 1820, p. 65 staat hier meer over).¹²

Vanuit Siddeburen ging ik zuidwaarts verder over Hellum, Schildwolde, Slochteren en Kolham, die samen aan de rand liggen van het hoge zand, de oerkust voor het ontstaan van de kleigronden. Hier zijn de vlakke streken op zijn mooist. De dorpen zijn niet gesloten zoals op de klei en in het binnenland. Drie uur en langer ziet men een of twee bijna ononderbroken huizenrijen langs de hoofdweg staan, zodat men niet weet waar het ene dorp begint en het andere ophoudt. Grote en kleine boerderijen, sierlijke huisjes van handwerkslieden, dagloners en anderen - die door tuinen

vol bloemen en vruchtbomen omgeven worden - wisselen elkaar voortdurend af. Ze worden omgeven door majestueuze eiken, waardoor deze omgeving er uit de verte uitziet als een bos, waaruit slechts hier en daar een hoge kerktoeren omhoog steekt. Aan de linkerkant ziet men tussen de bomen en huizen door de golvende korenvelden. Gouden aren worden telkens afgewisseld door de zachte witte bloesem van het lieflijke boekweit. Rechts kijkt men op de lagere kleigrond uit, die zich tot de horizon uitstrekt. De golven van dagreizen ver, van twee, drie of vier uur uit het noorden, sloegen 's winters tegen de oerkust van het Friesland. Sinds de invoering van het grasbranden is dit gebied echter door dijken afgesloten en wordt het door watermolens droog gehouden. Nu zie je er ook prachtige bezaaide landen, afgewisseld door hooilanden met hoog gras en weiden vol prachtig zwartbont vee. Af en toe ziet men er, als een schreeuwend contrast, nog enkele stukken land in de oorspronkelijke toestand liggen, vol met biezen, zegge en mos, donker als de heide. Daarnaast hopen turf die uit het veen in de ondergrond gegraven zijn. Er kwamen ontelbare mannelijke en vrouwelijke voetgangers met feestelijke sieraden voorbij, het was net zondag. Allerhande voertuigen met een, twee of vier paarden reden langs. Alles heel levendig en vrolijk.

In Slochteren is het druk. Een trekvaart gaat van daar naar Groningen en geeft een levendig verkeer naar de een uur oostelijker liggende polders. Er is een groot landgoed, de Fraeylemaborg van de heer Hora Siccama, met een half uur groot bos met daarin prachtige tuinpartijen.¹³

De Venen

Enig in zijn soort zijn de Groningse venen. Vier vierkante mijlen woest veen, dat anders alleen hazen, vossen en slangen tot woonplaats zou dienen, is sinds tweehonderd jaar veranderd in lachende velden, met huizen, die aan meer dan 25.000 mensen onderdak bieden. Bloeiende dorpen, Hoogezand, Sappemeer, Veendam, Wildervank, die samen meer dan 2000 huishoudens tellen, Oude en Nieuwe Pekela, verder de Trips-, Borgercompagnie, Windeweer en Lula zijn uit de wildernis ontstaan! Als de trekschuit van Groningen naar Nieuweschans voorbijgaat, word ik in vervoering gebracht door dit gebied. Lieflijke landhuizen, in aantallen die je zelden bij elkaar ziet, staan langs het kanaal. Scheepswerven en molens verdringen elkaar. Onophoudelijk komt men schepen tegen die uitvaren of terugkomen. Bosjes, tuinen, korenvelden en weiden vormen een bont geheel. Leven en werk lacht ons overal tegemoet. Een groot contrast met de stilte op de kleigronden en in Drenthe.

De voordelen van de venen in deze provincie, net als die in Drenthe en een gedeelte van Friesland, zijn eindeloos veel groter dan die in de andere Nederlandse provincies. Niet alleen het turfsteekwerk geeft hier werk aan de inwoners, want als de turf afgegraven is, begint pas het duurzame gebruik van deze grond. Men cultiveert de bodem en verbetert hem met mest en de juiste behandeling zodanig dat zijn opbrengst bijna even hoog wordt als die van de beste kleigrond. Hoe meer turf men steekt, hoe meer land er gewonnen wordt en hoe sneller de bevolking toeneemt. Zo'n veenkolonie biedt een rijke voedingsbron voor velen. Naast turfgravers en boeren vinden er allerhande handwerkslieden, kooplui en fabrikanten hun bestaan. Hoe geheel anders is dat bij het zogenaamde turfbaggeren in Holland, Utrecht, Friesland enzovoort. Daar heeft men goed gecultiveerde vruchtbare velden waaruit men de turf meerdere voeten diep afgegraven heeft, waardoor deze toch al lage velden in meren veranderen die geen nut meer hebben. Hele dorpen zijn hierdoor van hun beste velden beroofd en zijn verarmd. Andere zijn zelfs door het water verzwoegen doordat de vele door het baggeren ontstane kleine poelen, de smalle stukken land die bij het baggeren gespaard gebleven zijn [legakkers], doorbraken en zo grote meren vormden. Zelfs het Haarlemmermeer is op die manier tot zijn huidige omvang gegroeid. Wanneer de geplande drooglegging hiervan niet tot stand komt, moet men vrezen dat hij zich ooit met de zeer dicht daarbij

liggende uitgebaggerde gronden verenigt en bloeiende dorpen als Aalsmeer en Slooten verslindt, doordat op veel plaatsen jaarlijks 1 en op andere zelfs 2 of 3 roeden, van de oevers afkalven.¹⁴

De Groninger venen strekken zich drie tot vier uur zuidwaarts uit van het grote kanaal (de trekvaart) tot aan de Drentse grens. Ze zijn bijna afgegraven, maar in de daaraan grenzende veenmoerassen van Drenthe ligt nog voor honderden jaren turf, al wordt daar het [ontginningsdorp] Annerveen aangelegd, waarvan het kanaal in dat van Windeweer uitkomt. In Wildervank is men begonnen een kanaal aan te leggen dat de moerassen tot bij Ter Apel doorsnijden moet, maar dat is nog niet klaar. Elke veenkolonie is van een hoofdkanaal voorzien, Veendam heeft er zelfs twee, waarvan de oevers met prachtige eiken begroeid zijn. De huizen vormen aan beide zijden van het kanaal, op enige roeden van elkaar, een lint, alle met een erf met vruchtbomen, die hier, ondanks de moerasdampen, voortreffelijk gedijen. De huizen zijn helemaal van baksteen gebouwd en niet, zoals verder noordwaarts, met stro gedekt, maar met pannen, waardoor ze er aantrekkelijk uitzien, vooral ook omdat ze over het algemeen een aanzienlijke grootte hebben.

De inwoners zijn zeer gemengd. Veel emigranten uit de Palts wonen hier met hun nakomelingen. Er zijn gereformeerden, lutheranen, katholieken, mennonieten en joden die ieder hun eigen kerk hebben. Behalve de handwerkers en de handelaren wonen hier ook veel schippers, die gedeeltelijk naar zee varen, maar hoofdzakelijk turf naar onder andere Groningen brengen. De landbouw is echter het belangrijkste. Deze wordt niet, zoals in de venen van Oost-Friesland, door keuterboeren, bedreven met 4, 6 of 8 deimt land, maar door echte boeren, wier plaatsen 20, 30 tot 70 deimt (à 300 Rheinlandse roeden) omvatten, alles bij elkaar gelegen.¹⁵ De grond is goed en schijnt een beetje mergelachtig te zijn, waardoor ook tuinbonen er goed groeien. Het heeft een opbrengst van 200 tot 450 gulden per deimt en als huur moet de gebruiker van 40 deimt ongeveer 200 gulden betalen. Over het algemeen gebruikt men het als akkerland, in ieder geval in de westelijke venen. Men laat slechts $\frac{1}{5}$ tot $\frac{1}{8}$ als weide liggen. Men koopt jaarlijks echter veel mest, veel 'huismest' uit Groningen, die toen ik er was 70 tot 80 gulden per scheepslading van ongeveer 30 tweespan wagens kostte, dus per wagen bijna $1\frac{1}{2}$ reichsthaler.¹⁶ Desondanks is niemand bang voor deze onkosten en wie het geld niet heeft, neemt een lening op, zo sterk is iedereen van het nut van dit mesten overtuigd. Een scheepslading is genoeg voor een deimt en in de regel betaalt de rogge van het eerste jaar de uitgaven weer terug. Daarna wordt er haver gezaaid, vervolgens boekweit en dan wordt er weer bemest. Ook verbouwt men zomerraapzaad in de verse mest en laat men daarop de drie genoemde gewassen volgen. De opbrengst is goed, een deimt van 300 roeden levert aan zomerraapzaad 6 tot 15 mud (33 mud gaan in een last die 51 Berlijnse scheffel inhoudt¹⁷). Rogge 12 tot 18, haver 20 tot 30, gerst 18 tot 24, boekweit 16 tot 20. De laatste stond er dit jaar heel mooi bij.

Een voor deze streken typische cultuur is het in rijen zaaien. Hier ziet men dat iedere boer een eigen methode in praktijk brengt, waar de beroemdste geleerden al heel lang twisten over het nut en de toepasbaarheid en het nog niet eens zijn. Rogge uitgezonderd zaait men alle soorten graan in rijen die 8 tot 17 zoll uit elkaar liggen en men schoffelt daar een paar maal met de hand tussendoor.¹⁸ Uiteraard worden daarvoor geen machines gebruikt die 100 of meer reichsthaler kosten. Het gehele zaaiapparaat is zo goedkoop dat een boer mij het zijne voor 2 gulden verkocht en zo licht dat mijn begeleider het in zijn tas mee kon nemen. Het lijkt op een sproeier voor het besprenkelen van het gewas, maar met dichte bodem. Aan de onderkant is een buis gesmeed, waarin nog drie, andere, telkens kleinere buisjes geschoven kunnen worden, afhankelijk van soort en grootte van het zaad. Men dankt deze manier van werken aan de mensen uit de Palts. Ze wordt al vijftig jaar toegepast.

Cichorei wordt zowel in de tuinen als op de akkers in een betrekkelijk grote hoeveelheid verbouwd en vers aan de fabrieken verkocht, waarvan er talloze in het veengebied aanwezig zijn. Zij

kosten tussen de 1 en 2¹/₂ gulden per 100 pond, afhankelijk van de vraag. Mijn herbergier in Lula had vorig jaar van een stuk (5184 vierkante schuh¹⁹) 2150 pond geoogst en daar 43 gulden mee verdiend. Dat was op tuingrond, op akkergrond kan men niet zoveel verwachten. Men is tevreden wanneer men op een deimt 60 tot 70 gulden pure winst haalt. Men zaait door breed uit te strooien.

Veel in het veen wonende dagloners vinden in het voorjaar voldoende verdiensten bij het turfsteken, hierna gaan ze naar de klei in Friesland en Groningen voor de hooi- en de graanoogst. Velen gaan ook turf baggeren in Friesland. 's Winters dorsen ze bij de boeren, die er twee, drie of vier aannemen zodat iedereen die werken kan hier een bestaan kan vinden.

Fig. 2. Schilderij van Alphonse Stengelin, *Drents landschap met schapen*, olie op canvas, 1875-1910 (foto Rijksmuseum).

Drenthe

Van Windeweer ging ik dwars door het veenmoeras naar Eext in Drenthe en verder zuidwaarts naar Valthe, gedeeltelijk over de weg en gedeeltelijk over de heide. Wanneer men van die kant deze provincie binnenkomt, gelooft men dat men plotseling in een ander land terechtgekomen is. In plaats van het net verlaten tuinachtige landschap, ziet men onafzienbare woestenijen bedekt met donkere heideplanten en stenen. Boomgroepen die op een afstand van enkel uren gaans staan, geven aan waar dorpen zijn. Dáár heerst louter leven en activiteit, hier een verlaten stilte die slechts een enkele keer door een kudde kleine heideschapen of een bijenzwerm onderbroken wordt. Wat een zuivere lucht ademt men echter op deze hoge vlakten. Hoe vrij voelt een mens zich hier. Alle zorgen verdwijnen en men geeft zich over aan het geluk van het moment. Zelfs tot deze

onbewerkbare velden voelt een ontvankelijke geest zich aangetrokken, vooral de bewoners van het 40 tot 50 voet lager gelegen mistige kustgebied.

Drenthe (de volgende statistische opgaven stammen grotendeels uit *Beschouwing van den tegenwoordigen Staat van Drenthe, Amsterdam 1819*²⁰) is nu een zelfstandige provincie in het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden en grenst alleen in het zuidoosten voor een klein gedeelte aan de veenmoerassen van Nieder-Westfalen. Op een oppervlakte van 54 vierkante mijl telt het maar drie stadjes en 35 gemeenten met 155 dorpen en gehuchten die door niet meer dan 46.479 zielen bewoond worden (in 1773 maar 35.600).²¹ Van deze drie stadjes is Meppel, in de zuidwesthoek gelegen aan een bevaarbaar riviertje, het aanzienlijkste. Het ligt twee uur van de Zuiderzee verwijderd; men drijft er handel en het telt 59 fabrieken. Een 9 uur lang kanaal gaat van hier naar het noordelijker gelegen Assen, een stadje van 600 zielen.²² Het is de zetel van het provinciaal bestuur. Coevorden, een vestingstad aan de zuidoostelijke grens, telt 2000 inwoners die enige handel in streekproducten drijven. De bodem bestaat uit schraal scherpzand, vol met veldkeien, kiezel en graniet enzovoort, waaronder zeer grote voorkomen. In het zuiden en oosten zijn grote veengebieden die door talrijke stroompjes en beekjes doorsneden worden. Daaronder de Hunze die in de moerassen bij Valthe ontspringt en de A of Hoornsediep, die beide naar de stad Groningen stromen. Verder is er de Havelter A, die de grootste is. Ze bevloeien hun oevers over een behoorlijke breedte, zodat er gras kan groeien en vrij goede weiden gevormd worden, die nog beter zouden zijn als de onregelmatige loop van het water ze niet vaak in moerassen veranderde. Bossen zijn er in verhouding weinig, maar de eiken groeien weelderig.

De hoeveelheid gecultiveerd land is klein. Volgens de opgave heeft men aan

akkerland, tuinen inbegrepen	16.533	morgen ²³
velden	22.879	“
weiden	20.146	“
hout	02.357 ¹ / ₂	“
	<hr/>	
	61.915 ¹ / ₂	morgen

in totaal, de morgen gerekend als 600 Rheinlandse roeden, dus als 9 vierkante mijl. Het zesde deel van het geheel (wanneer men uitgaat van een oppervlakte van 100 vierkante uur of 54 vierkante geografische mijlen zoals de schrijver doet, die de lengte op 12 uren en de gemiddelde breedte op 8 uren berekent).²⁴ Volgens de nieuwste kaarten kan de gemiddelde breedte echter nog niet op 7 uren bepaald worden. De oppervlakte wordt daardoor maar 45 vierkante mijlen! Daaronder is maar 2¹/₂ vierkante mijl akkerland dat werkelijk winst opbrengt. Aan vee telt men 7.609 paarden, 39.589 koeien, jong en oud, en 95.022 schapen. Het akkerland, hoewel voor het grootste deel bestaande uit dor zand en heide wordt heel goed gebruikt en heeft een hogere opbrengst dan duidelijk betere grond in Duitsland. Men noemt het akkerland es of essen en het ligt als een open stuk bij ieder dorp. Men zaait daar alleen rogge in en alleen aardappelen wanneer het onkruid de overhand krijgt. Naast rundvee houdt men heideschapen. Elk dorp heeft tussen een paar honderd en 2000 schepen. Zij vormen een kudde onder toezicht van een herder, die overdag op de heide grazen en 's nachts in een stal verblijven waar rijkelijk heideplaggen gestrooid zijn, die een uitstekende mest vormen. Hierdoor en door de mest van het rundvee wordt het mogelijk de essen jaarlijks te bemesten, waardoor een rijke oogst wordt verkregen, zodat grote hoeveelheden rogge naar Groningen en Amsterdam gestuurd kunnen worden. In goede jaren wordt op het veen, na het afbranden van de bodem, ook veel boekweit verbouwd. Een beetje haver en gerst zaait men in op de graslanden, waarvan af en toe een klein stukje omgespit en een paar jaar bebouwd wordt, waarna het gras beter groeit dan voorheen. Van de 90 morgen worden er 67 met rogge bezaaid, 14 met boekweit, 8 met

haver en 1 met gerst. De opbrengst van de rogge bedraagt in de oostelijke gebieden 4 tot 8 mud per 1 uitgezaaide mud, wat 160 vierkante roeden oftewel 14 voet Groninger maat omvat, dus ongeveer 180 Rijnlandse roeden of 1 Berliner morgen.²⁵ Wat de koeien aan boter en kaas opbrengen, is alleen genoeg voor de eigen behoefte. Het opfokken van jong vee levert wat winst op en de paardenfokkerij nog meer. Schapenwol, hoewel elk dier maar twee pond oplevert, brengt ook wat geld binnen en de bijenhouderij, die men hier uitgebreid bedrijft, levert in goede jaren veel op. Ze bracht bijzonder veel op ten tijde van het Continentale stelsel, toen de honing duur was. Daardoor hebben de bewoners in het algemeen een goed bestaan. Er heerst overal welvaart, hoewel nergens rijkdom, maar ook geen drukkende armoede. Men gaat er vanuit dat in totaal maar 1650 mensen, vooral kinderen en bejaarden niet kunnen werken en van de armenzorg moeten leven, wat op 5 procent neerkomt. Daarentegen is dat in de meeste Nederlandse provincies tussen de 6 tot 14 procent, in Zuid-Brabant 20 procent, in Henegouwen, Noord Holland, Namen en Limburg 25 procent. In Luik 50 procent. Armenhuizen zijn er in Coevorden, Meppel en Hoogeveen waarin 160 tot 180 mensen te eten krijgen en wier onderhoud ongeveer 4 Hollandse stuivers (3 groschen) per dag kost.

De veenmoerassen zijn voor de provincie van groot belang. Hoewel de exploitatie ervan pas laat begonnen is, zijn de veenkolonies al erg groot. Hoogeveen in het zuidwesten, dat aan het eind van de vorige eeuw 4000 inwoners telde, heeft er nu al 5000. Smilde aan het kanaal tussen Assen en Meppel werd pas in 1767 gesticht, is al vier uur groot en telt meer dan 2000 zielen.²⁶ Alleen het 40 jaar geleden aangelegde Annerveen is door een grensconflict met Groningen achtergebleven en heeft slechts 308 inwoners, wat er, nu deze conflicten bijgelegd zijn, snel meer zullen worden. Men kan er van uitgaan dat er jaarlijks 6000 scheepsladingen turf verzonden worden, die de provincie een opbrengst van 300.000 gulden oplevert. De fabrieken zijn daarentegen niet van belang, die verschaffen gezamenlijk werk aan zo'n 350 tot 400 mensen en dat niet eens het hele jaar door. Voor 1795 waren de fabrieken van beddengoed, canvas en zeildoek in Meppel belangrijk. Daar werkten dagelijks 1000 mensen aan 300 weefgetouwen. Nu zijn ze echter zo sterk vervallen dat er nog maar 30 of 40 weefgetouwen over zijn, die bovendien vaak stilstaan.

De dorpen liggen gewoonlijk in de nabijheid van stromend water. De dorpskom is heel fraai en des te vriendelijker omdat men er vaak direct vanaf de heide binnenkomt. De huizen staan op enige afstand van elkaar omgeven door schaduwrijke eiken, op een erf met een grasveldje waarin enkele vruchtbomen en een beetje groente staan. Ze zijn deels uit bakstenen en deels uit vakwerk met leem gebouwd en ze zijn alle met stro gedekt. Van binnen en van buiten lijken ze precies op Westfaalse boerderijen. De Hollandse nethed verloochent zich echter ook in deze afgelegen hoek niet. Alle gereedschappen zijn blank geschuurd en geboend, op de vloer ligt altijd zand gestrooid. Het huisraad is stevig en gaat niet kapot, het is nog precies van hetzelfde soort als dat wat men voor 30 of 40 jaar in de rijkere kustgebieden vond.

De inwoners zijn Friezen en daarmee zijn ze niet te veel geprezen. Ze zijn vrijheidslievend, open en eerlijk. Ze werken hard. Ze zitten vol vooroordelen en houden vast aan hun tradities. Ze zijn niet zo dromerig en flegmatisch als de Westfaalse boeren, hun manier van leven is echter net zo eenvoudig, maar properder. Man en vrouw steken zich over het algemeen in zelfgemaakte kleding van wol en linnen. De enige luxe die de laatsten zich veroorloven is het dragen van zogenaamde oorijzers, een van oor tot oor over het hoofd gaande beugel van goud. Bij minder bemiddelden is hij op z'n minst van zilver of verguld. Het eten bestaat hoofdzakelijk uit roggepap (roggemeel gekookt in melk), pannenkoeken van boekweit, of roggemeel en aardappelen. Daarnaast spek en vlees, maar alleen dan wanneer men grutten, kool, erwten en dergelijke eet. Thee en koffie, dit laatste heel slap, worden dagelijks gedronken. Bier drinkt men weinig, ik kon het, hoewel het oogsttijd was, slechts zelden in een van de cafés krijgen. Brandewijn wordt ook niet veel gedronken, er zijn maar 23 kleine fabrieken in de hele provincie waar het gemaakt wordt. Ontwikkeling moet men

bij de Drentse landman niet zoeken. Slechts zelden beweegt hij zich buiten zijn beroepskring. Hij voelt ook geen behoefte aan een hogere, geestelijke cultuur en er zijn geen instellingen waar men wetenschappelijke kennis kan verwerven. Alleen in Meppel is een Latijnse school. Nog in 1806 was het treurig gesteld met het onderwijs op de lagere scholen, sindsdien zijn deze door de inzet van de landdrost, die zich hier zeer voor ingespannen heeft, geheel omgevormd en kunnen ze velen tot voorbeeld dienen, in het bijzonder die in Meppel.

Op de uitgestrekte heidevelden en venen leeft allerhande wild, maar slechts in kleine aantallen. Hazen en patrijzen ziet men nog het meest. Af en toe komt er ook wel eens een ree of een wild zwijn tevoorschijn. Tot in het laatste kwart van de vorige eeuw verscheen er ook wel eens een wolf. Vossen ziet men vaker en van slangen zijn deze wildernissen vergeven, namelijk de hazelworm, de ringslang en de adder. Ze komen vaak in de dorpen en verblijven bij voorkeur in de schaapskooien. In die van onze herbergier in Valthe waren er op de dag van onze aankomst drie gevonden en gedood. Toch hoort men nooit dat ze schade veroorzaken. Iedereen mag jagen die voor 1800 gulden grond in een gemeente bezit.

Drenthe zou zich sneller verheffen en haar bevolkingsaantal zou aanzienlijk stijgen wanneer men zich op de ontginning van de heide toelegde. Dit toont de in 1818 opgerichte Maatschappij van Weldadigheid in zijn aan de westelijke grens bij Vledder aangelegde Kolonie Frederiksoord aan. Honderden armen uit de noordelijke steden van het land zijn hier verzameld. Hoewel ze nooit eerder een schop in de hand hadden gehad bebouwen ze hier het land met als gevolg dat ze nu al koren kunnen verkopen. 's Winters weven en spinnen ze. Deze kolonie is alleen al een reis waard.

Aan liefhebbers van de oudheid biedt Drenthe bovendien veel gedenkwaardigs. Daartoe behoren de Balloërkuil, een oeroude gerechtsplaats, het Grollerholt, de verzamelaarsplaats van de Drentse Staten, het drie uur lange en brede Ellertsveld en de daarbij gelegen Braamberg, een heuvel in het veen waar de beruchte rovers Ellert en Brammert woonden. In de 15de eeuw bedreven zij hier hun misdaden. De sage vertelt dat ze, zodat niets hun zou ontsnappen, een touw met daaraan een belle-tje over de weg gespannen hadden. Als het rinkelde, kwamen zij uit hun schuilplaats tevoorschijn. Ze beroofden en vermoordden de reizigers tot eindelijk een ontvoerd maar dapper meisje de ene rover, toen de andere er niet was, in zijn slaap zijn keel doorsneed. Daarna vluchtte ze en maakte ze de plaats van hun rovershol bekend. Er zijn sporen van vroegere bewoning op de bodem van het moeras gevonden, zoals ronde stenen schijven, vermoedelijk speelgoed of wapens en dergelijke zaken. Voorts de onder het veen gevonden houten weg bij Valthe, hunebedden, grafheuvels en legerplaatsen.

Oudheden in Drenthe

De hoeveelheid en verscheidenheid van resten van oeroude Germaanse monumenten, zoals die op de gure heide in Drenthe gevonden worden, is nauwelijks in een ander gebied in het noorden te vinden. Daarom is het des te merkwaardiger dat deze provincie nog niet is opgemerkt door Duitse geleerden, zelfs niet door reizigers, hoewel Drenthe toch direct aan Duitsland grenst en de oudheden die er gevonden worden al vroeg in Nederlandse boeken vermeld zijn. Picardt, een dominee uit Coevorden, gaf daar al in het midden van de zeventiende eeuw, in een hoofdzakelijk aan de geschiedenis van Drenthe gewijd boek, nauwkeurige informatie over. Deze verhalen zijn nog steeds bruikbaar, hoewel ze sterk met fabels vermengd zijn. Beter en uitvoeriger zijn Van Liers *Oudheidkundige Brieven*, die in 1760 verschenen. Ook in de *Tegenwoordige Staat van Drenthe*, Amsterdam 1795, wordt er enkele regels aan gewijd.

De Drentse oudheden zijn grotendeels van hetzelfde soort als welke men in Nieder-Westfalen, de rest van noordelijk Duitsland en nog verder naar het noorden vindt. Deskundigen zullen hier-

door van de volgende mededelingen niets nieuws leren. Het grootste gedeelte van de lezers van de *Anzeiger* zullen ze waarschijnlijk echter alleen bij naam of zelfs in het geheel niet kennen. Ik schrijf alleen voor hen.

De meest memorabele herinnering aan de kracht van de oude Germanen zijn de stenen grafmonumenten, de zogenaamde *Hünengräber*, door de inwoners hunebedden genoemd. Ze zijn overal in de provincie Drenthe verspreid te vinden, maar liggen vooral in het noordelijke en oostelijke deel. Vroeger waren er veel meer. Sinds men begonnen is om de dijken in het Groningerland in plaats van met houtwerk, met grote, uit Drenthe gehaalde stenen te beschermen, zijn de meeste door winstbejag verwoest. Ook werden vele stenen gebruikt voor de fundamenten van kerken en huizen. Waarschijnlijk was er niet één overgebleven als de Staten de verdere vernieling niet door gepaste verordeningen gestopt had. Men vindt er nu nog maar weinig die onbeschadigd zijn.

De hunebedden liggen meestal op een uitgestrekte, zich enige voeten boven de omgeving verheffende vlakte, of ook wel op een kleine opgeworpen heuvel. Wat de vorm betreft zijn ze allemaal gelijk, alleen in grootte zijn er aanzienlijke verschillen. De kleinsten zijn 10 tot 12 schreden lang, de grotere 14, 16 of 18 of meer en 3, 4 schreden breed.²⁷ De oriëntatie is steeds van het oosten naar het westen. Ze bestaan uit twee rijen grote stenen, die zich twee tot vijf voet boven de grond verheffen, waarop nog veel grotere liggen. Ze worden in het oosten en westen door een of meer stenen afgesloten. Vaak is er in het oosten een opening van drie voet, zodat men daardoor gebukt de binnenruimte in kan kruipen. Gewoonlijk worden ze op een afstand van enige voeten of schreden omgeven door een ronde kring van kleinere stenen. Binnenin, op geringe diepte, vindt men urnen, gevuld met as, zand en kleine stukjes bot. Vaak liggen daartussen of daarnaast zogenaamde donderbeitels van 5 tot 20 zoll lengte.

De urnen zijn handmatig van zanderige leem gemaakt en in de lucht en de zon gedroogd. Ze zijn van een niet onsierlijke vorm, vaak rondom met een regelmatig patroon van punten of strepen versierd. Gewoonlijk zijn ze zwartachtig grijs of ook bruin van kleur. Enkele zijn vanbinnen een beetje glazuurachtig. Soms hebben ze een deksel.²⁸ De grootte wisselt van 6 tot 12 zoll doorsnede met eenzelfde of geringere hoogte. Ook vindt men urnen die veel groter, maar soms ook veel kleiner zijn. Zo heeft de schulte Boelken in Valthe in een hunebed er drie gevonden die alleen met rood zand gevuld waren²⁹ Daarvan waren er twee maar 4 zoll hoog en net zo breed, de derde was nog kleiner. Misschien traanflesjes.

De wiggen zijn er in twee soorten. De grotere, van een buitengewoon harde, zwarte steen, lijken precies op de stenen bijlen van de Zuidzeebewoners. Een, die ik gezien heb, was 9 zoll lang, boven 4½, onder 3 zoll breed, 1½ zoll dik en tamelijk scherp geslepen. De kleinere zijn uit vuursteen, ongeveer een kwart minder breed en lang dan de eerste, half zo dik en uiterst scherp. Men is er van overtuigd dat dit beitels zijn, maar het idee van de heer Kortum* dat ze als messen gebruikt werden, zal wel juist zijn. (*Kortum, Carl Arnold 1804 *Beschreibung einer neuentdeckten alten germanischen Grabstätte*. Dortmund.³⁰) De grotere wiggen waren zonder twijfel strijdbijlen.

Het grootste en best bewaarde van de nog bestaande hunebedden is dat bij Borger [D27], enige minuten ten oosten van het dorp. De top van een langzaam rijzende vlakte sierende, springt hij al van verre in het oog. Het gezicht is werkelijk imposant. Hij verheft zich 8 tot 9 voet* boven de heuvel. Het is van buiten 76 voet in lengte en 12 voet in breedte, van binnen 68 lang en 8½ breed. (*Ik kan me niet meer herinneren of de meetstok van mijn waard in Rijnlandse of Groninger voeten was, 6 voet van de eerste zijn hetzelfde als 7 van de andere.³¹) Dertien stenen vormen één rij, tien de andere, gedeeltelijk zijn ze onregelmatig bewerkt. Er zijn negen dekstenen, waarvan de beide grootste 12 voet lang en volkomen plat zijn. Ze vormden zo te zien ooit een geheel. Enkele anderen zijn naar beneden gegleden. Een grote steen sluit de ingang in het oosten af en een soortgelijke in het westen. Van binnen is het graf één voet dieper dan erbuiten.³² Het merendeel van de stenen die de buitenkring vormden, is uitgegraven, de gaten zijn echter nog open.³³

Waarschijnlijk is dit het grootste van alle hunebedden die er in Duitsland en het noorden zijn. Het herinnert aan het beroemde Stonehenge in Engeland. Het is in de hoogte weliswaar maar half zo groot, de omvang is echter slechts een beetje kleiner, en wat betreft de grootte der dekstenen overtreft het dit sterk.³⁴

Fig. 3. Hunebed D14 bij Eext. Op de stenen zijn de putjes zichtbaar die, zoals Arends' gids verzekerde op de afdrukken van reuzenvingers lijken (foto W. van der Sanden).

Een ander hunebed, niet ver van Eex of Eext [D14-Eexterhalte], is volgens een oppervlakkige meting met mijn wandelstok, 58 voet lang, 12 voet buiten, vanbinnen 9 voet breed. Het bestaat uit negen stenen in iedere rij en had evenveel dekstenen, waarvan er echter noch maar zes aanwezig zijn. Ze zijn 10 tot 12 voet lang en hebben een onregelmatige vorm. Een is bijna rond en heeft een doorsnede van 11 voet en een ander is van boven geheel vlak en loopt van onderen spits toe als een scheepsromp. Op diverse stenen zijn putjes te zien, die op de indrukken van grote vingers lijken. Plaatsen waar de reuzen de steen aangepakt hebben, zoals mijn gids mij verzekerde.³⁵

De meeste hunebedden vindt men bij Valthe. Ik heb er vijf van gezien, hiervan was het grootste echter niet meer dan 14 schreden lang. Geen enkele is geheel onbeschadigd, de meeste dekstenen zijn er afgevallen of opgeblazen en weggehaald. In een van deze graven heeft men drie strijdbijlen gevonden.

Ongeveer 60 jaar geleden werd bij Eext een geheel van muren opgebouwd hunebed of grafkelder ontdekt [D13]. Hij is vanbinnen, van oost naar west, 12 voet lang, 7 voet breed, 5 voet diep.

Hij was uit acht van aan de binnenkant platte en verder ruwe stenen opgebouwd. Hij had in het zuiden een opening, waardoor men, met behulp van een soort uit kleine stenen gebouwde trap, naar binnen kon. De kelder had een dubbele bodem van kleine veldkeien, waartussen enige urnen, stenen wiggen en een stenen pijlpunt lagen. Het geheel werd door drie grote stenen platen bedekt en hierover lag een kleine aarden heuvel.

Er bestaan veel opvattingen over de oorsprong en de ouderdom van de hunebedden. Dat het volksgeloof ze aan reuzen of Hunnen toeschrijft, kan men begrijpen. Het blijft immers onbegrijpelijk hoe een ruw volk zulke gigantische stenen* heeft kunnen vervoeren en optillen. (*Men heeft berekend dat veel van de dekstenen 400 zentner³⁶ en meer wegen). Picardt geloofde dit ook. 'Het zijn,' zegt hij 'alle graven van gruwelijke, barbaarse en verschrikkelijke reuzen, hunnen, giganten, kinderen van Enahim, Eminm, Nephilim, Rephaim.'³⁷ Mensen van een verschrikkelijke afmeting, grote sterkte en beestachtigheid. Ze waren afkomstig uit Noorwegen, Zweden en dergelijke waar ze uit Azië en het land van Kanaän naartoe gemigreerd waren.' Hij bewijst zijn stelling, dat het ooit wemelde van de reuzen op de aarde, met Bijbelpassages en citaten uit andere boeken. Hij komt ook met voorbeelden van opgegraven reuzenbeenderen waarvan er een zelfs voor enige jaren (hij schreef in 1659) in Westerberg in Drenthe gevonden zou zijn.³⁸ In onze tijd, waarin men weer veel over het voormalige bestaan van reuzen discussieert, zou de overtuiging van de goede Picardt wel

weer eens aan geloofwaardigheid kunnen winnen, hoezeer de zich in de graven bevindende uren en wiggen dit idee ook tegenspreken.³⁹ De tere handen van de reusachtige aanwezigen konden moeilijk vaten van 1 tot 2 strepen dik maken en de strijdhamers zouden voor deze reuzen in het gevecht niet meer geweest zijn dan een pennemes voor onze soldaten.⁴⁰

In de *Tegenwoordige Staat van Drenthe* p. 51 wordt het, in navolging van de geleerde De Rhoer en anderen, voor mogelijk gehouden dat de hunebedden uit de tijd van de Noormannen stammen.⁴¹ Deze vielen tijdens de regering van Karel de Grote en later niet alleen regelmatig deze streken binnen, maar zouden zich hier ook enige tijd gevestigd hebben. Het schijnt aan de aandacht van al deze geleerden ontsnapt te zijn dat er geen ijzeren wapens in deze graven gevonden zijn, alleen stenen. Men kan ze daarom ook niet, zoals enige geleerden willen, aan de Hunnen toeschrijven en nog minder aan de Romeinen. Ze moeten van voor onze jaartelling zijn, toen het gebruik van ijzeren wapens nog onbekend was. Het zal ons weerhouden te veronderstellen dat de oeroude bewoners van dit land ze gebouwd hebben.⁴² Deze behoorden met die uit het noorden van oorsprong tot dezelfde stam en hadden dezelfde gewoonte.

Regieringsrath Blumenbach* houdt de hunebedden voor grafkelders, omdat er altijd een opening tussen de stenen zit waardoor men in het binnenste kan komen.⁴³ Hunebedden kunnen naar zijn mening geen ander doel hebben dan om de religieuze ceremoniën zoals gebeden en een dodenwake en dergelijke binnen voort te kunnen zetten, ofwel om bij nieuwe sterfgevallen opnieuw gebruikt te worden. (*In een opstel over altgermanische Gräber, in Gerhard Spiels *Vaterländisches Archiv, oder Beiträge zur allseitigen Kenntnis des Königreiches Hannover wie es war und ist*. 2r, 1820 Bd. S, 195.) Dit laatste maakt hij in het bijzonder op uit het feit dat er in een graf meerdere urnen gevonden werden. Bijvoorbeeld in het door hem 70 jaar geleden opgegraven en beschreven hunebed, tien stuks.⁴⁴ In Drenthe vindt men zelden zoveel urnen samen, gewoonlijk maar één of een paar in elk graf.⁴⁵ Openingen zijn meestal niet aanwezig en daar waar ze zijn, gewoonlijk niet meer dan 5 voet hoog. Aan grafkelders kunnen we bij de oude Germanen ook moeilijk denken, tenminste niet aan zulke waarvoor er bij de constructie honderden mensen nodig waren. Ze werden waarschijnlijk opgericht voor in het gevecht gevallen strijders, en wel alleen voor de aanvoerders. Dit lijkt het kleine aantal te bewijzen. Hoe groter de aanvoerder, hoe groter het grafmonument. In dat van Borger moet de as van een van de grootste Germaanse legeraanvoerders rusten.

Wat minder oud schijnen de grafheuvels te zijn. Ze zijn in grote aantallen op de heide van Drenthe te vinden. Bij de dorpen vindt men er gewoonlijk meerdere bij elkaar. Ze zijn meestal cirkelvormig met een omvang van 100 tot 300 voet en enige voeten hoog. Af en toe worden ze door een kring van middelgrote stenen omgeven. In het midden, ongeveer ter hoogte van het omringende land, vind men, dikwijls op een bedje van kleine stenen, daarin de urnen. Hetzelfde soort als in de hunebedden, maar lichtrood gekleurd. Ook zijn ze grover en minder regelmatig van vorm en ze zijn bovendien zelden versierd. Ze zijn gevuld met as, houtskool, zand en kleine half verbrande botjes. Soms vindt men er ook smalle ijzeren punten van omlijstingen, stukken borstpantser, koperen armbanden, stukken messing, ijzeren kettinkjes en dergelijke.⁴⁶ De Schulte Boelken in Valthe heeft, net voor ik er kwam, een 1 voet lang koperen mes met prachtig versierd handvat en een 1 zoll lange koperen haarspeld in de vorm van een trompet in een urn gevonden. Men heeft ook een koperen Romeinse munt in een urn ontdekt. Ook stenen wiggen komen voor.

Verschillende geleerden schrijven deze heuvels aan de Romeinen toe. Anderen menen met meer recht dat er slechts enkele zijn en dat de meesten door de bevolking zelf opgericht zijn. Overal vindt men namelijk dezelfde grafheuvels, ook in die gebieden waar de Romeinen nooit geweest zijn. Het is ook bekend dat de Germanen hun lijken verbrandden, de as in urnen verzamelden en die begroeven. Westendorp* vermoedt daarom dat de grafheuvels familiegraven zijn.

(*Antiquiteiten I, 1819 p. 83) Een vermoeden dat in dit geval aannemelijker is dan bij de hunebedden. Het is echter waarschijnlijker dat ze opgericht zijn voor strijders die in een slag gevallen zijn, want men vindt een heleboel heuvels bij de oude legerplaatsen.⁴⁷

Het is opvallend dat zich in de kleigebieden, die op z'n minst 2000 jaar oud en al zeker 1800 jaar dichtbevolkt zijn, bijna geen grafheuvels bevinden. Zelden ontdekt men in de daar gelegen heuvels (warfen, wierden en terpen genoemd) oude urnen. Wel is er enige jaren geleden bij Termunten in Groningen in een kleine heuvel, niet ver van de Eems, een oud graf ontdekt waarin veel menselijke beenderen en diverse urnen lagen. Ook vond men daar stukken van een groot zwaard, twee koperen sporen, een stukje been dat op een dobbelsteen leek en een grote kies, vermoedelijk van een paard.⁴⁸

Aandacht verdienen verder de oeroude legerplaatsen, die overal in de provincie gevonden worden. De meeste, vier à vijf, bij Valthe. Ze worden door een bos omgeven en zijn van binnen door walletjes in vele vierkanten verdeeld. Door de ouderdom zijn de aarden walletjes afgeplat, zodat men ze nu alleen nog met de grootste oplettendheid kan herkennen. Alleen hier en daar zijn er nog een paar bewaard. Een van de grootste van deze legerplaatsen ligt een klein half uurtje ten westen van Valthe. Het is 1000 schreden lang en net zo breed, het heeft dus een omvang van een uur. Hier ziet men van één vierkant nog een gracht en enige walletjes en daarnaast grafheuvels en sleuven. Ik heb het ter plaatse opgenomen en geef er hier een ruwe schets van.

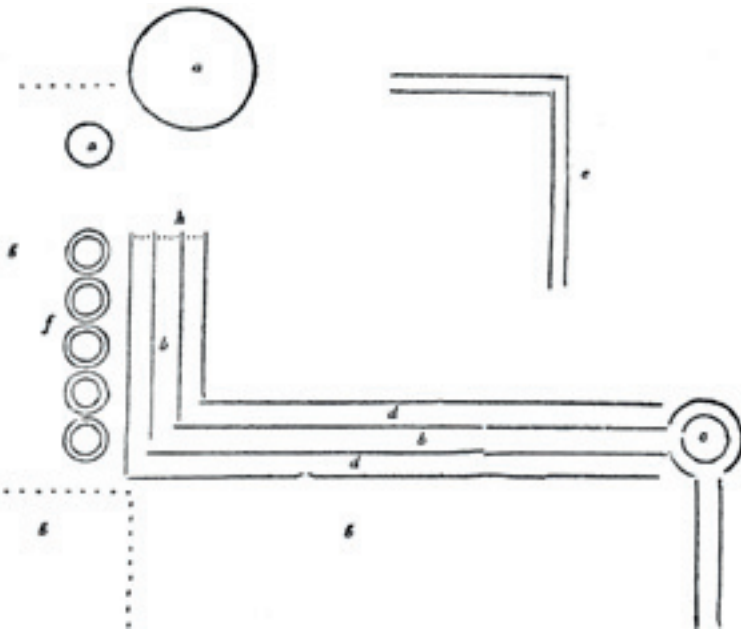

Fig.4. Schets van de hand van F. Arends van de legerplaats ten westen van Valthe.

AA. Zijn twee cirkelvormige putten. De grootste is 30 schreden in doorsnee, de andere enkele schreden. Vermoedelijk zijn het waterbekkens. B. De gracht, ongeveer 2 voet diep en 7 schreden breed, bij C. een kleine heuvel omsluitend. Hij houdt verder naar het zuiden op. D. De wal, 2½ tot 3 voet hoog en 4 tot 5 schreden breed. Van binnen is hij van het noordoosten naar het zuidwesten 4 voet en van het noordwesten naar het zuidoosten 120 schreden lang. Hij eindigt net als de anderen plotseling bij H. in de gracht. E. Een andere wal, nog maar 2 schreden breed, 1 voet hoog en

pas op een afstand van 37 schreden van de grote wal te herkennen. F. Vijf kleine grafheuvels van 4 tot 5 schreden doorsnede. Ieder door een grachtje omgeven, verder tot de bodem afgegraven en men heeft er urnen in gevonden. G. Een ander vierkant dat bijna niet meer te herkennen is. Er moeten er in dit kamp precies 100 zijn.

Verder vindt men geen sleuven, niet aan de binnenkant van de walletjes en niet aan de buitenkant. De aarde van de walletjes schijnt uit het midden van elk vierkant gehaald te zijn, want daar is de bodem lager dan aan de kanten. Het aantal vierkanten is niet overal gelijk. In kleinere kampen zijn er minder en daar zijn ze ook kleiner dan in de grote en niet zo regelmatig verdeeld. Aan de noordwestzijde van elk kamp liggen veel grafheuvels.

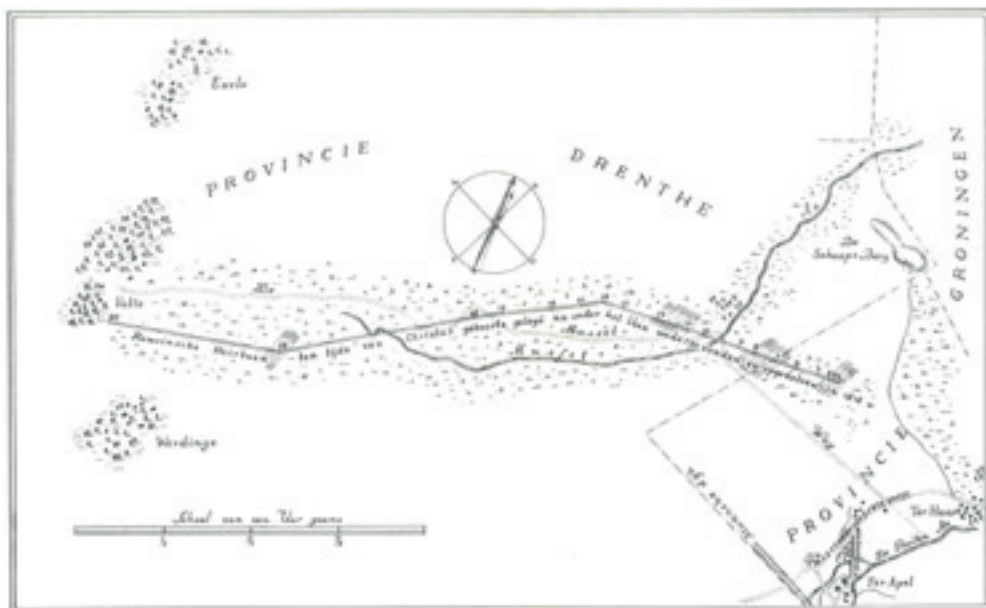

Fig. 5. Kaart uit 1811-1813 van de Valtherbrug (uit: NDVA 1958).

De Valther veenbruggen

De locatie van de Valther bruggen spreekt, net als de manier waarop ze gebouwd zijn, volstrekt tegen een Romeinse oorsprong.⁴⁹ De tochten van de Romeinen naar de omgeving van de Eems gingen weliswaar waarschijnlijk door Drenthe en Groningen, maar niets kon hen er toe brengen zich in het onherbergzame Drenthe te vestigen om van daar uit recht naar het oosten een weg te aan te leggen. Bij toevallige schermutselingen in deze omgeving gaf het minder moeite en vertraging om een zuidelijke omweg van 3 tot 4 mijlen over vaste bodem te nemen dan om enige bruggen, die samen bijna even lang zijn, door het moeras aan te leggen. Deze hebben bovendien absoluut geen nut, omdat tussen Ter Apel en de Eems ook nog het grote Bourtangerveen ligt. De bouw van de Valtherbrug, net als soortgelijke elders in het veen ontdekte bruggen, wekt helemaal de indruk, dat alleen een ruw volk, zoals dat wat de hunebedden oprichtte, de bouwer er van kan zijn, niet de beschaafde Romeinen. Het overtuigendste bewijs daarvoor is de brug in de hoge venen bij Trier, die enige tijd geleden in dit blad vermeld werd. Wat zou de Romeinen er van weerhouden kunnen hebben om de houten Valtherbrug, als die van hen was, ook met stenen te plaveien, om op die manier een volledig verharde weg te verkrijgen? Geen land is ruimer voorzien van stenen dan Drenthe.⁵⁰

Misschien mag men opmerken dat de Romeinen het niet de moeite waard vonden om daar zoveel werk aan te besteden, omdat ze niet vaak in deze omgeving kwamen. Daar moet men dan tegen inbrengen dat soortgelijke bruggen, die dicht bij het Romeinse Rijk lagen en waar het leger vaker overheen trok, toch zeker zo stevig en duurzaam gebouwd zouden moeten zijn als die bij Trier. Het ziet er echter naar uit dat dit niet zo is. Men heeft enige jaren geleden in Zwitserland een veenbrug of houten weg ontdekt die waarschijnlijk identiek is aan die in Drenthe. Reuß geeft hier een korte mededeling over op p. 168 van zijn boek: *Beobachtung über Gewinnung und Benutzung des Torfs*, Leipzig, 1793. 'Bij deze gelegenheid' (dat namelijk dikwijls takken en hele boomstammen in het veen gevonden worden) 'vertelde een andere arbeider, die in Mödenschweil geboren was, dat men in Zollingen, op de Mödenschweilerberg, toen men daar turf groef, drie steken of te wel 6 tot 7 voet diep, een met knuppels geplaveide weg gevonden had'.⁵¹

In de vorige jaargang van de *Anzeiger* op p. 657 verwijst men naar het *Morgenblatt*. 'Kenners van de Romeinse oudheid hopen dat de brug in oud Romeinse maat gemeten wordt. Als er dan exacte afmetingen uitkomen is haar oorsprong bewezen.' Men kan het daar mee eens zijn, maar omdat hier het tegendeel het geval is, is dit een extra bewijs tegen een Romeinse oorsprong. Geen enkele brug heeft dezelfde breedte. De eerste meet 10 tot 11 voet, de tweede 3 tot 4, de derde $7\frac{1}{2}$ tot 9, de vierde $9\frac{1}{2}$ tot $11\frac{1}{2}$. De oud Romeinse voet is ongeveer $\frac{1}{2}$ zoll kleiner dan de Groningse.⁵² De breedte van de bruggen is dus gemiddeld $10\frac{3}{4}$ zoll voor de eerste en de vierde, 3 voet $4\frac{1}{4}$ zoll voor de tweede, 7 voet $10\frac{3}{4}$ zoll voor de derde. Alleen de laatste komt dus in de buurt van een 8 voet brede Via [Romeinse weg].

Omdat ik sinds twee jaar bij [hoogveen-] moerassen woon en er zelf een aantal bezit, heb ik me ingespannen om de natuur van de venen nog beter te leren kennen. Ik heb daardoor geen reden gevonden om mijn mening over de oorsprong en de hoge ouderdom van de Valthere- en andere veenbruggen te veranderen. Integendeel, ik ben daar noch sterker van overtuigd geraakt. Omdat de tegenwoordige moerasbodems zo stevig zijn dat ze zelfs in weinig natte zomers met turf beladen wagens kunnen dragen, moet dat in vroegere tijden nog meer zo geweest zijn, omdat de oppervlakte toen nog niet, voor de boekweitteelt, van de taaie zode van heideplanten en biezen ontdaan was. Ook al waren er toen, net als nu, ook plaatsen waar geen planten groeiden, meer modder dan veen, waarop nog geen schaaap kon lopen, het was niet nodig om een kilometers lange houten weg aan te leggen. Dit soort gebieden zijn zelden groot en kunnen makkelijk vermeden worden.

In de interessante verhandeling van Commandant Flensberg over de landbouw op de venen in Noord-Westfalen* vindt men veel feiten die mijn opmerkingen schijnt tegen te spreken. (**Neues Magazin der Geographie und Geschichte Westfalens*. Deel 1 p. 31.⁵³) Ik twijfel niet aan de juistheid van de informatie van deze goede waarnemer, maar de (hoogveen-)moerassen in het voormalige Münsterland moeten van een andere aard zijn dan die in Drenthe, Groningen, Oost Friesland en Saterland.⁵⁴ Hier is het veen niet zo zacht dat men bij de koeien de poten met stro omwikkelen moet om te voorkomen dat ze wegzakken. Zelfs in de natte zomers van 1816 en 1820 is dat niet gebeurd. Paarden worden wel met hout beslagen, niet in de weide, maar bij het ploegen van veen-akkers zonder gras en zelfs dat is niet nodig wanneer de grond droog is. De zogenaamde polsstokken of springstokken kennen we hier in het veen ook niet, wel op de klei, waar elke boer en knecht er een bezit om over sloten te springen, om zo verder in de gewenste richting te kunnen gaan. Hoe men deze in het veen zou moeten gebruiken, begrijp ik niet, want de stok zou niets vinden om op te steunen. Hij zou veel eerder een paar voeten diep in het veen zakken waardoor hij vast blijft zitten. Misschien spreekt de heer Flensberg van het doorgaan aan de rand van het hoogveen gelegen laagveen en de van de turf ontdane venen die beide, door het ontbreken van afwatering, bij nat weer modderig zijn. In het bijzonder omdat het vee de natte bodem tot aan de vaste ondergrond

vertrapt, waardoor er talloze oneffenheden ontstaan; daarbij komen dan ook nog de vroeger, door het onregelmatige turfsteken, ontstane gaten. Hier kan men de polsstok wel gebruiken.

De heer Flensburg noemt de modderstukken 'die zonder begroeiing vloeibaar veen zijn' en vindt het waarschijnlijk dat alle venen er oorspronkelijk, honderden jaren geleden, zo uitzagen. Als dit het geval was, hoe zouden de venen dan ooit hebben kunnen groeien? Reeds het oppervlakkigste onderzoek toont ons dat veen uit niets anders dan plantenresten bestaat, zowel onder als boven. Het moet dus altijd begroeid geweest zijn en door de jaarlijks vallende bladeren en takjes alsmede door de wortels hoger geworden zijn. De manier waarop de bruggen gebouwd zijn, bewijst dat het veen toen nog niet met gras begroeid was. Waar hadden anders de in de grond geslagen stokken voor gediend?⁵⁵

Het grote aantal in korte tijd ontdekte veenbruggen bewijst dat deze in de oertijd helemaal niet zeldzaam waren en dat het gebruik bij de Germanen algemeen verbreid was, want Zwitserland is ver van de Noordzee verwijderd. Ik vind hierin een bevestiging van mijn hypothese dat moerasen oorspronkelijk met bomen begroeid waren, want alleen hierdoor konden ze in de winter en in vochtige zomers ontoegankelijk worden. Niet door de lage ligging. Zelfs afgegraven venen, ook al zijn ze 4, 6 of 8 voet lager dan het hoogveen, laten zich in elk jaargetijde zonder moeite betreden wanneer ze met gras begroeid en van een waterafvoer voorzien zijn. Dit laatste is zelfs niet nodig wanneer de veengrond enige voeten diep is. Sinds de aanleg van de bruggen zal er geen water op het veen gestaan hebben, zoals de bouw en de ingeslagen stokken bewijzen. Het moet een modderige grond geweest zijn waarop men hem gelegd heeft. Een bodem die van de invloed van zon en licht afgesloten was en daardoor nooit geheel droog werd. Hij was ook niet met een vaste graslaag, zoals die over het veen kan groeien, bedekt. De grond was los genoeg om het water, dat niet afvloeien kon, in zich op te nemen. Alleen onder dergelijke omstandigheden kon de aanleg van veenbruggen of houten wegen noodzakelijk en nuttig zijn. Zonder bomen kan men zich een dergelijke veenbodem niet voorstellen, want poelen waren het niet.

Fig. 6. Archeologische vondsten (ca. 1915?) in het toenmalige Provinciaal Museum van Oudheden in Drenthe. Op de achtergrond de originele planken van de Valtherbrug (Drents Museum).

Wanneer de vele ontdekte veenbruggen bewijzen dat deze in de oertijd overal gebruikelijk waren, dan kunnen we daaruit afleiden dat de aanleg geen grote moeite met zich meebracht. Dat zou echter wel het geval geweest zijn als men het hout van de verder weg gelegen vaste zandgrond had moeten halen. Voor de vijf bruggen bij Valthe moeten, volgens een voorzichtige schatting, 140.000 tot 150.000 bomen nodig geweest zijn. Men kan zich niet voorstellen dat de oerbewoners deze van verscheidene uren ver aangevoerd hebben wanneer dat niet noodzakelijk was, wanneer het veen er net zo bij lag als nu. Wanneer men echter aanneemt dat de veenmoerassen met bomen begroeid waren, vervalt dit probleem. Het materiaal was in de buurt, de bewoners hoefden hun hand maar uit te steken om de bomen te kappen. In verhouding tot het nut was de inspanning dus gering. Het is daarom niet nodig om aan te nemen dat de bruggen aangelegd zijn ten behoeve van een grote trek van de Germanen naar deze streken. Of omdat de noordelijker wonende Friezen, waar nog geen kleigebieden bestonden, makkelijker naar het oosten of westen konden reizen. De nu zo onherbergzame streken van Drenthe en Noord-Westfalen waren in de oertijd waarschijnlijk bebost en dichter bevolkt. Natuurlijk gingen de oerbewoners op hun zwerf- en krijgstochten liever rechtdoor dan dat ze een omweg van enige mijlen maakten en omdat het materiaal bij de hand was, is het begrijpelijk dat ze houten wegen door de moerassige bossen aanlegden. Het was een werk waarvoor alleen de inzet van de dichtbij liggende dorpsgemeenschappen nodig was.

Natuurlijk verdwijnt op deze manier het grote en het bijzondere van deze bouwwerken. Het was nog niet eens zo'n grote onderneming als de aanleg van een even lange weg met aan iedere kant 8 tot 10 voet brede sloten, zoals die bij honderden door de kleistreken lopen. En ze zijn helemaal niet te vergelijken met de zeedijken die 16 tot 24 voet hoog en aan de onderkant 100 en meer voet breed zijn en die het Germaanse noorden van Texel tot aan de Eider tegen de woede van de zee beschermen. Bouwwerken die men kolossaal kan noemen en waarvan het jaarlijkse onderhoud alleen al miljoenen kost!

De heer van der Feltz heeft tegen mij ingebracht dat wanneer de moerassen vroeger met bos begroeid waren, het merkwaardig is dat er bij het geregeld omvallen van bomen geen stammen over de brug zijn komen te liggen.⁵⁶ Het is niet moeilijk om deze tegenwerping te weerleggen. Men nam natuurlijk eerst de dichtbij staande bomen voor de brug. Daardoor ontstond aan beide zijden een vrij gedeelte. Wanneer dit in de loop van de tijd weer begroeid raakte, diende de nieuwe aanwas voor reparatie en als er eens een boom, die was blijven staan, over de weg viel dan werd die opgeruimd. Vermoedelijk geschiedde de bouw, of eerder nog de vernieuwing van de brug, want er onder vinden we de resten van een oudere, in de tijd dat de bebossing van de venen dunner begon te worden en hield het gebruik van de brug pas op toen het veen van zijn begroeiing met hout beroofd was. Het kreeg toen een vaste grasbegroeiing en daardoor konden er hierna geen bomen meer over de brug vallen.⁵⁷

Het klooster Ter Apel

Laat in de middag verlieten we Valthe, hopende nog op tijd het drie uur verder gelegen Ter Apel te bereiken. Bij voetreizen rekent men echter vaak buiten de waard. Het bezoeken van diverse opgegraven gedeelten van de brug hield ons zo lang op dat we pas vier uur na vertrek de Mussel A zagen, net toen de zon onder begon te gaan.⁵⁸ De weg splitste zich, we volgden het stuk dat rechtdoor ging, langs de arm van de rivier die het meest gebruikt scheen te worden. We gingen welgemoed verder langs het stroompje in de verwachting een brug te zullen vinden. Er kwam echter geen brug en de weg raakte meer en meer begroeid en hield op het laatst plotseling op. We waren de verkeerde weg ingeslagen. Wat gênant! Het schemerde al. We konden de beek niet oversteken. Ik had geen zin om terug te lopen. Er moest echter een besluit genomen worden. Op

Fig. 7. Schilderij van Arnold Hendrik Koning, Klooster Ter Apel, 1834 (www.geschiedenisbeleven.nl).

goed geluk liepen we verder, het nauwelijks zichtbare voetpad volgend. Onze hoop was niet voor niets. Er lag een boom over het water, blij klauterden we daar overheen, dwaalden nog enige tijd over de heide, en kwamen eindelijk bij het kleine dorpje Ter Haar waar een behulpzame boer ons zijn knecht meegaf naar het een half uur verderop gelegen Ter Apel, dat we om 22.00 uur moe en hongerig bereikten.

Vriendelijk lachte de uitgeputte reiziger in de keuken van een aardige herberg een schotel met dikke rijstebrij en dampend gebraad toe. Maar wat een pech, het huis was vol met gasten en we konden hier niet terecht. Geen enkel argument hielp. Er was geen plaats meer en daar konden we niets tegen inbrengen. Nederlanders en Friezen vinden het niet prettig om op stro uit te rusten. Somber gingen we daarom weer weg en begaven ons naar de enige andere herberg waar we na lang kloppen binnengelaten werden. De bewoners waren al naar bed gegaan. Binnen zag het er niet uitnodigend uit. Het huis bestond uit één kamer of keuken. Daarnaast stonden stallen voor enige koeien en een zestigtal schapen. Alles wat er in de keuken stond, was oud en ordeloos neergegoooid. Het leek eerder op een Westfaalse woning dan op een Nederlandse. Maar de waard en waardin, een oud paar, waren zeer vriendelijk. Ze wilden niet dat we betaalden voor het storen van hun rust. Haastig werd het vuur opgestookt, thee gezet en eieren gekookt. Na een zes uur durende wandeltocht aten we heerlijk van de eieren met zwartbrood. In een gesprek met de waard zagen we zo enige uren verglijden. Eindelijk gingen we naar, of beter, klommen we in bed. Dat was namelijk zo hoog dat men zelfs met behulp van een stoel nog moeite had om er in te komen. De Nederlandse deugdelijkheid verloochende zich ook bij deze goede mensen, tenminste in de bedden, niet. Het dekbed was zo stevig met veren vol gestopt dat het op een plaat lood leek en door de drukkende hitte daaronder was het alsof men in een oven lag. Ik deed de hele nacht geen oog dicht en was zeer gelukkig toen de eerste zonnestralen onze kamer verlichtten. Mijn begeleider was slimmer. In plaats van onder het dekbed te kruipen, ging hij er bovenop liggen en genoot van een zachte rust. Op reis, zeker in afgelegen gebieden, moet men altijd op dit soort onaangenaamheden bedacht zijn. Wanneer men het zich later weer herinnert, heeft het echter ook iets aangenaams.

De bij de stad Groningen behorende 8 à 9 vierkante mijlen grote heerlijkheid Westerwolde, het zuidelijkste gedeelte van de provincie, wordt aan drie kanten door grote moerassen begrensd.

In het oosten het Bourtangerveen, in het westen het van Groningen komende veen dat zich er op de zuidgrens hiermee verenigt. Alleen in het midden is er een hoge zandrug die aan de noordkant in de Dollardpolders verdwijnt. Op de zuidpunt van deze zandrug ligt het middelgrote dorp Ter Apel op een eiland in de Ruiten A. In de vijftiende eeuw behoorde dit de pastoor van Garrelsweer, Jakob Wilting (Jacobus Wiltingh) toe. Het werd door hem in 1464 aan de Orde van het Heilig Kruis geschonken met als voorwaarde dat men er een klooster voor 50 monniken zou bouwen. Hij beloofde zijn erfgoed in Onstwedde en al zijn bezittingen in Loppersum en Garrelsweer te vermaken en de broeders gedurende de eerste twee jaar te onderhouden.

Er zijn maar weinig berichten over dit door zijn grootte en plaats belangrijke klooster te vinden. In de *Oudheden en Gestigten van Groningen*, waarin alle daar aanwezige kloosters staan, wordt dat van Ter Apel niet genoemd, terwijl dat van Adewert, een van de grootste en machtigste abdijen van Friesland, op 150 pagina's vermeld wordt.⁵⁹ In ieder geval bouwde men zo ijverig dat er het volgende jaar al een prior en zes monniken konden wonen, waarop de stichter de beloofde landerijen aan hen overdroeg.

Ter Apel viel, zoals geheel Westerwolde, onder het bisdom Münster. Toch schijnt het volgens de stichtingsoorkonde, in ieder geval in het begin, tot het bisdom van Osnabrück, dat in deze omgeving veel bezittingen had, behoort te hebben. Het bleef tot 1619 bestaan. In dat jaar bracht de stad Groningen Westerwolde onder haar bestuur en hief men het klooster op. De monniken werd toegestaan om er voor de rest van hun leven te blijven. Dit was een vrijheid waarvan, naast de prior die in 1626 stierf, maar weinigen gebruik gemaakt hebben.

De kerk en twee vleugels van het klooster bestaan nog, maar zijn wel erg bouwvallig. De eerste is, vanwege haar grootte, door een muur in twee helften gedeeld. Het achterste deel dient voor het bergen van het hooi, stro enz. van de dominee en de schoolmeester. De stal voor hun vee sluit daar meteen op aan. Alleen het voorste gedeelte wordt nog voor de eredienst gebruikt. Er is daar nog veel van het oude interieur aanwezig. Zo ziet men, tegenover de deur, twee nissen in de muur die als biechtstoel gediend hebben en die versierd zijn met in hout gesneden loofwerk en heiligenbeelden. Langs een zijde en langs de tussenmuur zijn gesloten zitplaatsen met een zeer bijzondere opstelling. Men kan er namelijk de zitting van iedere stoel omhoog klappen en vindt dan in ieder een uit eikenhout gesneden monnikenkop. Sommige met een lange baard, een kap, enzovoort. Gedeeltelijk met wit beschilderde ogen met een zwarte oogappel, wat ze er door het zwart gekleurde hout afschrikwekkend uit laat zien. De beide vleugels dienen als woonhuis van de dominee en de schoolmeester. Ze zijn twee verdiepingen hoog en worden aan drie kanten omgeven door de kerk en het kerkhof. Twee in de winter nog met water gevulde grachten tonen de aanzienlijke grootte van het klooster waarvan op het erf meerdere boerderijen en kleine huisjes staan. Ook is er nog een poort met aan beide kanten een woning, waarvan er een onze herberg was.

Er zijn in Ter Apel grote bossen, vooral bestaande uit mooie eiken. Omdat dit gebied zo afgelegen is, brengen ze niet veel op. Ze kunnen echter zeer belangrijk worden wanneer het kanaal, waarvan het graven enkele jaren geleden door de stad Groningen begonnen is, van Wildervank, langs de grens met Drenthe, tot hier doorgetrokken zou worden.

Fr. Arends.

Noten

- 1 Medisch gezien is dit onjuist. Je kunt je ogen niet bederven door slecht licht. Wellicht was de blindheid toch nog een gevolg van de mazelen.
- 2 P.G. Bartels, 'Einige Nachrichten über Friedrich Arends und seine Schriften', in: *Jahrbuch der Geschichte für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden*, 1881, Deel 2, 45-57.

- 3 F. Arends, 'Alterthümer. Ueber die neu entdeckten Moorbrücken bei Valte', in: *Kunst- und Wissenschaftsblatt* 1820, p. 406-414, 424-430.
- 4 Op- en aanmerkingen die de leesbaarheid van dit stuk vergroten, heb ik in voetnoten erbij geplaatst. De originele tekst is te vinden in: *Kunst- und Wissenschaftsblatt; der Wissenschaft, der Kunst und der Erheiterung des Lebens geweiht. In Verbindung mit dem Rheinisch-Westfälischen Anzeiger*, 1821, p. 201-205, 219-224 en 1822, p. 121-125, 140-143, 324-329, 343-347.
Ik dank Klaus Mühlenbruch en de Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf voor hun hulp bij het verkrijgen van Arends artikel en Jan Albert Bakker voor al zijn nuttige tips bij de vertaling.
- 5 Het verscheen voor het eerst in bewerkte vorm in 1942 als *Nederland in den goeden ouden tijd*.
- 6 H. Havard, *De bedreigde grenzen. Een togt door de provinciën Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Limburg*, Haarlem 1876.
- 7 Het ligt voor de hand om aan te nemen dat Arends met Alba Alva bedoelt. Dit klopt echter niet met de rest van het verhaal. Het waren de Fransen die rond 1809 met het plan kwamen om Farmsum en Delfzijl samen te voegen en te verbouwen tot 'fortresse'.
- 8 Het schijnt dat Arends er van overtuigd was dat het gedeeltelijk verzande riviertje Fivel identiek was aan het tussen Groningen en Delfzijl gegraven Damsterdiep.
- 9 Het Huis te Farmsum is officieel in 1812 gesloopt.
- 10 Eén uur gaans is 20.000 Rijnlandse voet of te wel 6280 meter.
- 11 Jakob Kornelis Molter (1775-1850).
- 12 J.H. Siccama, *Verslag wegens het roppen, zijnde eene nieuwe kunstbewerking, waar door de ligtste en schraalste groenlanden, door het verbranden der zoden tot asch, bemest, eerst vruchtbare bouwlanden, en daarna wederom tot welige graslanden kunnen veranderd worden*, Groningen 1816; J.C. Molter, *Verslag wegens het roppen, zijnde eene nieuwe kunstbewerking, waar door de ligtste en schraalste groenlanden, door het verbranden der zoden tot asch, bemest, eerst vruchtbare bouwlanden, en daarna wederom tot welige graslanden kunnen veranderd worden*, Groningen 1817; F. Arends, *Ostfriesland und Jever in geographischer, statistischer und besonders landwirtschaftlicher Hinsicht*, Emden 1819, Band II, p. 332-354; J.F. Serurier, 'Invloed van het vuur op de vruchtbaarheid; en over het zoogenaamde Roppen', in: *De Buitenman* 1822, II, p. 12-32; F. Arends, *Abhandlung vom Rasenbrennen und dem Moorbrennen*, Hannover 1826.
- 13 Het kost een half uur om van de ene kant van dit bos naar de andere kant te lopen. Met Hora Siccama wordt Johan Hora Siccama (1778-1829) bedoeld.
- 14 Als Duitser gebruikte Arends vermoedelijk de Rijnlandse roede van 3,76 meter.
- 15 Ook deimt, is 0,5 hectare.
- 16 Een reichsthaler is $1\frac{3}{4}$ gulden.
- 17 Een Preußische (Berliner) scheffel was in 1816 49,56 liter. Het hier door Arend genoemde mud was dus 76,59 liter.
- 18 1 zoll is 2,6 centimeter.
- 19 1 schuh is 1 fuß is 32 centimeter.
- 20 Bedoeld wordt: *Beschouwing van den tegenwoordigen toestand van Drenthe in gemeenzame brieven*, Amsterdam 1818.
- 21 1 mijl is ongeveer 950 meter.
- 22 Anoniem, *Beschouwing van den tegenwoordigen toestand van Drenthe*, Amsterdam 1818, p. 6: Assen 'hebbende, met verscheidene omliggende dorpen en gehuchten, eene bevolking van 1170 zielen.'
- 23 1 Rijnlandse morgen is ongeveer 8516 meter.
- 24 Anoniem, *Beschouwing*, p. 6.
- 25 1 Groninger voet is 16,73 vierkante meter. Hier schijnt iets in de berekening fout te zijn. 160^2 Roeden = 2240 vierkante meter en 14 Groninger voet = 234,22 vierkante meter. Vermoedelijk bedoelde Arends 140 Groninger voet. In dat geval zouden alle hier genoemde maten min of meer met elkaar overeenstemmen. Een Berliner morgen is gelijk aan een Magdeburger morgen is 180 Magdeburger ruten à 14,1 vierkante meter is 2553 vierkante meter.
- 26 Arends schrijft hier Apen, maar dat moet ongetwijfeld Assen zijn.
- 27 1 schritt/schrede is 0,71-0,75 centimeter.
- 28 'Glazuurachtig' kan op de mooie hoogglans van het aardewerk slaan, dat uiteraard ongeglazuurd was, 'deksels' slaat op de zogenaamde bakplaten, platte schijven van aardewerk. Ik dank Jan Albert Bakker voor deze opmerking.

- 29 Roelof Boelken, burgemeester van Odoorn van 1811-1824. Deze woonde in Valthe.
- 30 K.A. Kortum, *Beschreibung einer neuentdeckten alten germanischen Grabstätte*, Dortmund 1804, p. 95: 'Daß die Ceraunien [Donnerkeile] Werkzeuge der alten Völker gewesen, welche sie aus Mangel des Eisens zu Keilen, Hämmern, Plugschaaren und Holz- und Streitäxten gebraucht haben, daran ist nicht zu zweifeln.'
- 31 Bij omrekening blijkt dat Arends de Drentse voet van 29,45 centimeter gebruikt heeft.
- 32 Arends vergist zich, zoals ook Picardt (1660) en Westendorp (1822): de ingang ligt niet in het smalle oostelijke of westelijke uiteinde (zoals bij de *allées couvertes* in Frankrijk), maar in het midden van de lange zuidwand. Van Lier (1760) had dit overigens wel juist gezien. Ik dank Jan Albert Bakker voor deze opmerking. Arends geeft grofweg als buitenmaten voor D27 22,4 x 3,54 meter. De tegenwoordige maten zijn 22,6 x 4,1 meter. Bij zijn bezoek aan Borger in 1812 meldde Westendorp dat de dekstenen drie voeten boven de grond lagen. N. Westendorp, *Verhandeling A, A tous les coeurs bien nés, que la patrie est chère*, in het Archief der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen Haarlem, in het Noord-Hollands Archief Haarlem 1812, p. 57: 'doch de grond was eenigzins uitgegraven.' Wanneer ik Arends goed begrijp in combinatie met Westendorp dan was de kamer 1 voet dieper dan de omringende heuvel. In 1835 was deze situatie nog min of meer hetzelfde. R. Westerhoff, *Natuurkundige geschiedenis van de kusten der Noordzee, en van de veranderingen, welke zij, sedert den Cymbrischen Vloed tot op heden door watervloeden ondergaan hebben*, Groningen 1835-1837, p. 42, noot 1: De vloer was 'niet ter gelijke hoogte.' Toen Van Giffen in 1925 D27 beschreef merkte hij op dat het hunebed in een vlak parkje lag en dat alle sporen van een vroegere dek- of mantelheuvel verdwenen waren. Zie: A.E. van Giffen, *De hunebedden in Nederland*, Utrecht 1925-1927, I, p. 75-78.
- 33 Er stonden dus op dit moment, 1819, nog enige kringstenen terwijl de meerderheid niet al te lang daarvoor was uitgegraven en weggevoerd. Toen Westenhoff in 1835 D27 bezocht waren alle kranstenen verdwenen. 'Rondom heeft eene rij van kleinere steenen gelegen, waarvan de overgebleven holten nog te zien zijn.' Of Westenhoff dit uit eigen observatie had of dat hij Arends citeerde, is niet helemaal duidelijk. In 1925 waren volgens Van Giffen alle sporen van een steenkran verdwenen. Toen Van Giffen hier later specifiek naar op zoek ging, kon hij er geen spoor meer van ontdekken.
- 34 Het is duidelijk dat Arends Stonehenge niet uit eigen ervaring kende.
- 35 Een deksteen is door middel van 'boorgaten' gebroken.
- 36 1 zentner is 51,4 kilogram.
- 37 Picardt gebruikt hier de Hebreeuwse namen voor de in Genesis 6:4 genoemde reuzen.
- 38 Drukfout voor Westerbork. Picardt 1660, p. 39: 'Voor eenige jaren is uyt een ront Bergjen / genaemt den *Topbergh*, gelegen tot *Wester-borgh* in de Landschap Drenth, een groot *Reusen-gebeente* uyt-gehaelt / 't welck een tijdt lanck aldaer gelegen heeft ten huuse van den H. *Schults* aldaer *Nisinck*' Ik dank Jan Albert Bakker voor deze opmerking.
- 39 J.G.J. Ballensted, *Archiv für die neusten Entdeckungen aus der Urwelt*, Leipzig 1819, p. 48-62: 'Neuer Beweis des Daseyns von Riesenmenschen in der Urwelt.'
- 40 1 lijn is $\frac{1}{144}$ Rijnlandse voet is 0,2 centimeter.
- 41 J. van Lier, J.H.P. van Lier, F.A.J. van Lier, *Tegenwoordige staat van de Vereenigde Nederlanden; Behelzende het begin der beschrijving van het landschap Drenthe en behelzende het vervolg der beschrijving van het landschap / Tegenwoordige staat van het landschap Drenthe I en II*, Amsterdam, Leiden, Dordrecht en Harlingen 1792, p. 51: '... waarschynlyker is derhalven het gevoelen van die geenen, welke de oprigting onzer gedenktekenen tot latere tyden brengen; en wel inzonderheid, de invallen der Noormannen ...'
- 42 De basis van de moderne prehistorische archeologie is de verdeling in een steen-, brons- en ijzertijd, het drieperioden-systeem. Officieel werd dit voor het eerst in 1836 door de Deen Christian Jürgen Thomsen (1788-1865) gepubliceerd. Thomsen had echter enige voorlopers. Zo kwam Johannes van Lier (1726-1799) in zijn *Oudheidkundige brieven* van 1760 op grond van de vondsten uit de Eexter grafkelder (D13) tot de conclusie dat er ooit een tijd geweest was waarin de mensen het metaal nog niet kenden. Hiermee creëerde hij een steen- en een metaaltijd, of te wel een tweeperioden-systeem. In 1815 kwam Nicolaus Westendorp (1773-1836) in zijn *Verhandeling over de hunebedden* tot de zelfde verdeling. Uit Arends blijkt nu dat dit idee in 1822 in Drenthe en Noord Duitsland al dusdanig ingeburgerd was dat het geen verdere uitleg nodig had.
- 43 Johann Friedrich Blumenbach (1752-1840).
- 44 Vom Blumenbach, 'Ueber die altgermanischen Gräber, die sieben Steinhäuser genannt, in der Amtsvoigtei Fallingbostel', in: *Vaterländisches Archiv oder Beiträge zur allseitigen Kenntniß der Königreichs Hannovers wie er*

was und ist 1820, p. 195-208, aldaar 207-208: 'Da die Steine selbst nirgends mit einem Mörtel oder sonstigen Cement unter einander verbunden sind, so war es, wenn sich der Fall einer Beisetzung des Aschenkruges ereignete, allemal eine geringe Muhe, die Grabe wölbung an jeder beliebigen Stelle zu solchen Zwecke wieder zu öffnen.'

- 45 Toen men later ook de scherven verzamelde, was de conclusie tegenovergesteld: juist in Drenthe zijn er meer potten in hunebedden bijgezet dan elders. Het waren overigens geen urnen, maar ze bevatten voedsel en drank voor de reis van de overledenen naar het hiernamaals. Ik dank Jan Albert Bakker voor deze opmerking.
- 46 Framea: speer.
- 47 Deze zijn lang aangezien voor Romeinse legerkampen. Tegenwoordig weten we dat dit *Celtic fields* zijn.
- 48 N. Westendorp, 'Over eenen ontdeekten Grafheuvel te Termunten', in: *Antiquiteiten een Oudheidkundig tijdschrift* I 1819, p. 1-48. Of Westendorp en Arends op dat moment al contact met elkaar hadden, is onduidelijk. In 1823 bestond dit contact wel. Zie: N. Westendorp, 'Oost-Vriesland. Kon-rebbers-, of Roboder-wegen', in: *Antiquiteiten een Oudheidkundig tijdschrift* II 1823, 197-205.
- 49 De oorspronkelijke gedachte bij de ontdekking van de Valtherbrug in 1818 was dat dit een van de door Tacitus genoemde *pontes longi*, lange bruggen, was en dat hij dus door de Romeinen gebouwd moest zijn.
- 50 Anoniem, 'Ueber die neuentdeckte Moorbrücke dem hohen Venn zwischen Eupen u. Malmedy', in: *Kunst- und Wissenschaftsbatte zum Rheinisch. Kunst- und Wissenschaftsblatt* 1820, p. 718-719, aldaar 718: 'Der Niederrheinische Mittheiler enthält folgende Nachricht von einer neuentdeckten Blockbrücke in der Eifel ... [er] führt über einen, auf dem hohen Venn, zwischen Eupen und Malmedy gelegenen, etwa 1800 Fuß hohen sumpfigen Bergrücken ... Ungezimmerte Baumstämme ... machen das Fundament aus, über welches Felsenstücke ... gelegt sind.' Arends vergist zich wanneer hij meldt dat deze brug bij Trier ligt.
- 51 D.C.F. Reuß, *Physikalisch-ökonomische Beobachtungen über die allgemeine vortheilhaftere Gewinnung und Benutzung des Torfs bey dem immer mehr einreissenden Holzmangel*, Leipzig 1793, p. 162: '... ein anderer Arbeiter von Wödenschweil gebürtig, [erzählte] daß man zu Zollingen, im Wödenschweilerberg, als man Torf gegraben, im dritten Stich, und also sechs bis sieben Schuhe tief, eine Straße mit Prügeln belegt, entdeckt habe.'
- 52 Hier vergist Arends zich, een Romeinse voet, *pes monetalis*, is 29,6 centimeter en de Groninger voet min een halve zoll is 15,43 centimeter.
- 53 Ik heb dit tijdschrift niet kunnen vinden.
- 54 Een zandrug van 15 kilometer lang en 1 tot 4 kilometer breed te midden van de Oldenburger venen. Het werd bewoond door Oost Friezen die een eigen, Friese, taal spraken.
- 55 De Valtherbrug was op vaste afstanden met in het veen geslagen pinnen verankerend.
- 56 Gustaaf Willem van der Feltz (1780-1853). Waar Feltz dit gepubliceerd heeft, heb ik niet kunnen ontdekken.
- 57 Ik ga hier niet in op de theorieën die Arends hier over het ontstaan van de venen en de bouw van de Valther bruggen ontvouwt. Ze wijken sterk af van alle andere ideeën die er in deze periode over deze twee onderwerpen zijn en hebben geen rol gespeeld in de verdere discussies over deze twee onderwerpen.
- 58 Arends kijkt hier naar de putten die J.W. Karsten in oktober 1818 gegraven had om de loop van de brug vast te stellen.
- 59 Het gaat hier om uit de in 1724 te Leiden uitgegeven door Hendrik van Rijn (1666-1732) uit het Latijn vertaalde *Oudheden en gestichten van Groningen en Groningerland, mitsgaders van het land van Drent* van Hugo Franciscus van Heussen (1654-1719). Dit is deel XVI uit de serie *Oudheden en Gestichten van Nederland*.

Wout Arentzen
Afrikalaan 60
3526 VN Utrecht
arentzen@xs4all.nl

W. Arentzen (1948) studeerde Neerlandistiek en publiceerde vanuit zijn interesse in en kennis van geschiedenis en archeologie verschillende artikelen en boeken over de Duitse archeoloog Heinrich Schliemann. Arentzen houdt zich de laatste jaren bezig met onderzoek naar de negentiende en vroeg-twintigste-eeuwse Nederlandse archeologie. Hij ontving in 2015 op het Schliemann Colloquium in New Brandenburg de Schliemann-penning.